РОЛЯ НА БАЗИЛИКАЛНИЯ ТИП ХРАМОВЕ ВЪВ ВТОРАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА

Стела Дончева (Шумен)

Когато се дискутират въпросите, свързани с църковното строителство в Преслав акцентът съвсем естествено пада върху най-разпространения архитектурен стил тук - кръстокуполния и разкритите до сега над 30 постройки от него. Не по-малък интерес обаче предизвиква и типът на представителната трикорабна базилика, от който са известни едва няколко представители. Това са Дворцовата църква в чертите на вътрешното укрепление[1], базиликата в манастира Черешето[2], Гебе Клисе[3], базиликите при Сакалова могила[4] и Стамбол йолу[5] и малката постройка при Бял бряг[6].

За разлика от църковното строителство в Плиска, където основен архитектурен тип е базиликата (над 20 сгради), то в Преслав те са само шест. Очевидно е, че това си има както своите политически основания, така и чисто практически изисквания. Нуждата от повече пространство, което да побере многобройните новопокръстени, е предопределила строителството на изоставения още от VI-ти век във византийската столица тип на елинистическата базилика.

Общоприетото мнение, че причините за разпространението на този вариант са по-голямата икономичност и лесното техническо изпълнение е безспорно, но едва ли това са единствените предпоставки. Твърдението, че базиликалният тип се е развил самостоятелно на местна почва на базата на късноантичните традиции[7], идващи от IV - V век е, трудно да се приеме без уговорки, като се имат предвид познатите писмени свидетелства[8], според които тежките и унищожителни набези в източнодунавските провинции довели до пълно опустошение на селищата и обезлюдяване на цели области.

Един обзор на познатите ни култови постройки до VII в. показва, че много базиликални сгради или са претърпели сериозно преустройство или пък са били разрушени до основи и затрупани още преди създаването на българската държава. Показателно е, че те се намират предимно в Северна България (базиликите в Ятрус, Нове, Сторгозия, Коритенград, Абритус, базиликите в земления вал на Омуртаговия аул, Шуменската крепост и много други)[9]. Очевидно е, че за приемственост в пълния смисъл на думата не може да се говори. Единствено сигурно е, че много от строителните материали и декоративни елементи са преизползвани в по-късните градежи като сполии.

Когато се дискутира върху въпроса за приемствеността на базиликалното строителство в Първото българско царство, трябва да се има предвид и политическата обстановка в страната. Точно година след

приемането на християнството в България пристига латинско духовенство, което за престоя си от 4 - 5 години в страната налага западната богослужебна практика и създава естествената среда, където може да се прилага базиликалната постройка. Откритият надпис от църквата Гебе Клисе в Преслав ясно говори за това[10]. От значение е и съсредоточаването на този архитектурен тип именно в първата българска столица - Плиска, където и основно се насочва дейността на латинските мисионери.

Общоприето е, че съществуващото в предстоличния период на Преслав селище е второ по значение в политически и културен аспект след Плиска. Това се определя от традициите съхранени в обичаите на ханския двор и войската, изразяващи се в придвижването в рамките на държавната територия. Според тях владетелят, заедно с подчинените си, трябва да покрива с присъствието си цялото териториално пространство. От тук и спецификата на ханската столица, макар и ситуирана конкретно пространствено, може да се схваща и там, където са ханът, дворът и войската му, което дава отражение върху уподобяването на отдалечени селища в архитектурно отношение на столицата. Тази традиция е прехвърлена и в първите години на християнството[11].

С важното положение на Преслав в раннохристиянския период в България се свързват и построените пет базилики, които са и най-старите култови сгради.

Изясняването на тяхната роля и положение сред останалите архитектурни паметници, в зависимост от техните конструктивни особености, като и опитът за обемна реконструкция, са предмет на настоящото изложение.

Проучването е логично да започне от единствената базиликална постройка в очертанията на вътрешния град - **Дворцовата**[12]. За разлика от останалите сгради тя се намира в центъра на ограден двор и има външни размери 31 х 17 м. По план е типична трикорабна и триапсидна базилика с едноделен притвор и е градена от добре обработени варовикови блокове (фиг.1а). Характерна особеност, която подчертава стремежа да се осигури стабилността е изграждането на стройна система от контрафорси - 18 на брой - 4 на западната страна и по 7 на юг и север, като тези от запад са с квадратно сечение, а по страничните стени се редуват квадратни с полукръгли.

Описаната система от контрафорси е необичайна за културата архитектура по българските земи и в Преслав се среща за първи път. Тя безспорно е с конструктивно значение, което заедно с внушителните размери (31 х 17 м.) и значителната дебелина на стените от 2 м. подчертават монументалния характер на постройката.

Предложената от В. Попов[13] обемна реконструкция на базиликата е съобразена с конструктивните особености на сградата,

която е представена като засводена с цилиндрични сводове постройка и галериен етаж над страничните кораби (фиг. 1б). За основна мерна единица са определени 0.40 м., което се доближава до гръцката стъпка (30.8 см.)[14]. Не по-малко интересна е и възстановката на откривателите на църквата, направена по метода на Льомерл[15]. Приложените оразмерителни системи - геометричната (златно сечение), аритметичната (модулни отношения) и метода на Льомерл, дават едни и същи резултати, което доказва достоверността на предложената възстановка.

На второ място по значимост се нарежда църквата **Гебе Клисе**[16], която се намира източно от северното разширение на вътрешния град, като положението ѝ, както я описва К. Шкорпил, съвпада с онова, което има Голямата базилика в Плиска. Планът ѝ е на трикорабна, с едноделен притвор постройка, изградена от масивни продълговати квадри, слагани в правилни редове (фиг 2а). Особеност на този паметник са (освен сводовото покритие, доказващо се от дебелите стени (2.30 м.), трите тежки полукръгли апсиди на сложния олтар, а също и скъсеният наос с галерията над западната част на главния кораб и дълбоките (навярно вторично градени) портали пред трите входа на притвора (от запад, север и юг). Така тя достига до 32 м. дължина и до 20 м. ширина. Църквата е имала и богата скулптурна украса от каменни корнизи, релефни плочи с кръстове и растителни орнаменти.

Относно архитектурния тип има две мнения, изказани от проучвателите ѝ. Първото е на К. Шкорпил[17], който възстановява нейния план като куполна базилика и на В. Иванова[18], която я определя като засводена, безкуполна базилика. Към второто становище се присъединяват и всички по-късни изследователи на паметника.

Обемно-пространствената възстановка би могла да даде най-ясна представа за типа базилики, към които принадлежи един от най-монументалните паметници в Преслав. Предложената възстановка се основава на двата познати метода за оразмеряване в архитектурата - геометричния и аритметичния[19]. Основна оразмерителна единица е гръцката стъпка, а конструктивните особености и метричните зависимости открити в плана доказват, че църквата Гебе Клисе е засводена безкуполна базилика с галерии над страничните кораби и над западната част на главния кораб (фиг. 2б), които са носени от свободно стоящи опори, като притворът също е бил засводен и с галериен етаж (фиг. 2в).

Към вътрешността на църквата са водели три входа при притвора, които са по-късно засводени и по един вход при северната и южната надлъжни страни. Стените са разчленени единствено от прозоречните отвори и подпокривните корнизи, от които са намерени много фрагменти[20] (фиг. 2г). Подобно на Дворцовата църква във

вътрешното укрепление и Гебе Клисе е впечатлявала със своя монументален вид, внушен от големите размери и строгия силует на външните гладки плоскости.

Близка на Гебе Клисе по план и начин на градеж е базиликата в местността **Сакалова могила**[21], носеща белезите на ранното базиликално строителство и неговите особености в Преслав.

Планът е също на една типична трикорабна засводена базилика с едноделен притвор и триделен олтар (фиг. 3а). Градена е, както и разгледаните досега постройки досега, от дялани варовикови камъни в правилни редове. Общата й дължина е 32 м., а ширината й - 20.70 м. Към вътрешността води един вход от запад, но както предполага и проучвателят й[22] много вероятно е да са съществували и входове от северната и южната страна на притвора, а така също и при надлъжните стени на наоса, както при Гебе Клисе.

Без съмнение църквата може да се реконструира единствено като засводена безкуполна базилика подобно на описаните вече представители на този тип (фиг. 3б). И тук, като и при Гебе Клисе над западната част на средния кораб е имало галерия, свързана с галериите над страничните кораби и над притвора (фиг. 3в). Откритите в плана метрични зависимости са в основата и на обемно-пространствената възстановка, което доказва хармоничната връзка между план и обем, подкрепена и от богатата архитектурна украса, намерена при разкопаването й. Външните стени са гладки без членение (фиг. 3г). Откривателят й Т. Тотев отнася нейното изграждане през втората половина на IX в., за което говорят и монетните находки[23].

Към разгледаната група църкви принадлежи и разположената в близост до Сакалова могила църква при **Стамбол йолу**[24]. Почти без изключение тя повтаря плана, размера, градежа и архитектурната декорация на църквата при Сакалова могила[*] (фиг. 4а). Има и някои особености, които я отличават от нея, като напр.: липсата на галерия в западния край на средния кораб (фиг. 4в), наличието на напречен зид пред апсидната част на изток и външното многостенно оформление на трите апсиди.

Дължината й, измерена графично по плана, достига до 31 м., а ширината й до 20.5 м като вътрешността й е разделена от три двойки свободно стоящи стълбове, носещи заедно с външните стени тежките цилиндрични сводове. Пространствената възстановка е направена спрямо разкритите в плана метрични зависимости и по двете системи - аритметичната и геометричната (златно сечение) (фиг. 4а - г), като и тук

---

[*] Изказвам своята благодарност на Т. Тотев, който ми предостави плана на още непубликувания паметник.

е използвана гръцката стъпка. Външните стени също са без членение (фиг. 4г).

За разлика от разгледаните четири монументални постройки в околностите на Преслав в м. Бял бряг[25] е разкрита и една съвършено малка постройка с размери 9х7.50 м. Нейният план е почти квадрат, от който се издава само една полукръгла апсида (фиг. 5а). Трите кораба са разделени с една двойка зидани стълбове, които поддържат полуцилиндричното сводово покритие (фиг. 5б). Към вътрешността води един вход от запад, а градежът е от ломен камък и глина. Планировката на църквата се доближава до базилика №13 в Плиска, която е малко по-удължена (15 х 10 м.), има по три входа към притвора и сводовото покритие се носи от две двойки стълбове. Много голямо е сходството и с плановете на църквите "Св. Врачи" и "Св. Стефан" в Костур от X в., като пряка зависимост между църквите в Костур и базиликата в Преслав не може да се докаже. Трябва да се говори може би само за приемственост на архитектурния тип и неговата интерпретация спрямо традициите и нововъведенията в Западната архитектурно-живописна школа. Възстановката се основава на аритметичните и геометрични зависимости, открити в плана (фиг. 5а- г).

Така представени приликите и разликите при разглежданите паметници могат да бъдат обобщени по следния начин:

Памет-ник	обща дълж	обща шир.	Оразмеряване				Градеж	Планови характеристики		
			геометрично		аритметично					
			отн. на кораби-те	отн. дълж. - шир.	отн. кораби-те	отн. дълж. - шир.		олтар	наос	притвор
Дворцова базилика	31	17	M:m 1:0.618	M:M^0 1:1.618	2:1	3:2	квадров	триапсиден	4х2	едноставен
Гебе Клисе	32	20	1:0.618	1:1.618	2:1	3:2	квадров	триапсиден	2х2	едноставен
Сакалова могила	32	20.70	1:0618	1:1.618	2:1	3:2	квадров	триапсиден	2х2	едноставен
Стамбол йолу	31	20.50	1:0618	1:1.618	2:1	3:2	квадров	триапсиден	3х2	едноставен
№ 4 в м.Бял бряг	9	7.50	1:0618	1:1.618	2:1	3:2	ломени камъни	едноапсиден	1х1	едноставен

От сравнителното представяне на конструктивните особености и метрични зависимости на базиликите в Преслав е очевидно голямото сходство между първите четири сгради, които могат да се обособят в самостоятелна група сред църковните постройки в Преслав. Макар, че се използва архитектурният тип, характерен за първия столичен център - преславските базилики имат свои индивидуални особености. Такива напр. са галериите над западната част на главния кораб - една конструкция, недопустима за класическата елинистическа базилика - и особеност, която не се среща другаде в Средновековна България, докато внушителните портали при църквата Гебе Клисе, неразчлененията стени (с изключение на Дворцовата църква и масивния квадров градеж) са особености, които ще срещнем и при други паметници, но които се явяват определящи за обособяването на група постройки, заемащи самостоятелно място сред останалите храмови сгради в Преслав.

Ако се проследят паралелите на специфичните черти при преславските базилики ще се установи, че появата на описаната система от контрафорси при Дворцовата църква напр. не се среща в българските земи и в съседна Византия по това време с изключение на манастирския храм при с. Равна[26]. Единственото сходство е с базиликите в Далмация и Адриатическото крайбрежие, което се потвърждава и от декоративната каменна пластика. Това мнение се споделя и от проучвателите на паметника[27].

Специфичните особености на разгледаните паметници, като галерията над западния край на средния кораб, тежките полукръгли апсиди и строгата монументалност напомня за големите засводени базилики на западната романска архитектура.

Проникването на западни влияния в България в ранната епоха на християнизацията са били възможни единствено в периода от 866 - 870 г., когато в страната пристигат папските мисионери. Трябва да се предполага, че именно в това време са изградени големите базилики в Преслав, което се потвърждава и от намерения при Гебе Клисе латински надпис свързан, с освещаването на църквата[28]. Според него "по времето на понтификата на блажено паметния папа Николай I в десетата година, в името на всемогъщия Бог, се освещава тази църква в присъствието на княза на българите Борис с целия негов клир и народ"[29]. Като се има предвид, че освещаването е станало в десетата година от понтификата на папа Николай I, което е в периода от 858 до 867 г. се оказва, че църквата е завършена през 868 г. Времето от две години е напълно достатъчно, за да бъде построена една такава голяма църква като Гебе Клисе.

Сходствата с останалите паметници от групата са сигурен показател и за тяхното време на изграждане, а именно периода от 866 -

870 г., когато християнството в България е утвърждавано от латинското духовенство, начело с епископи, и е в употреба римският сакраментарий.

Предположенията, че в България се е ползвала "сирийската" литургия (на Св. Яков)[30], са неубедителни, защото към VII в. ортодоксалната антиохийска патриаршия заменя собствената си литургия на Св. Яков с обогатената цариградска обрядност[31]. От друга страна в литургията на Св. Яков няма развит проскомидиен чин[32], а не по-маловажен е фактът, че за отслужването ѝ е бил необходим амвон, за да се извърши Входа - "В средата до амвона всички (свещеника и дяконите) се обръщат с лице на запад, като амвона остава зад тях ..., те застават не на солеята, а в средата (на църквата) зад амвона. Някои дори се изкачват на първото стъпало ..."[33]. Очевидно е, че в България по това време не е отслужвана литургията на Св. Яков, защото няма открити следи от амвони в преславските базилики.

Предположението, че в Реция II, Ломбардия, Истрия и Аквилея се е прилагала сирийската литургия[34] също е неприемливо, защото едва ли в Рим и Адриатическия ареал се е практикувал някакъв друг богослужебен вариант освен т. нар. западен (западно-елинистически, александрийски или римски). Макар и да има някакви податки за съществуването на други литургични практики, като напр. допускането, че в Западен Илирик е била в употреба смесената "византийско-римска" литургия на Св. Петър[35] - това били изолирани явления, които се премахват още в началото на IX в., когато се налага повсеместно реформирания от Алкуин римски сакраментарий.

Сигурно е, че по време на латинската мисия у нас (866 - 870 г.) се е ползвала римската литургична практика, за което е необходима и подходяща архитектурна среда, каквато предоставят изградените през този период монументални базилики. Що се отнася до малката непретенциозна църква в м. Бял бряг, тя е навярно една по-късна реминисценция на архитектурния тип, когато Преслав губи значението си на водещ център. Паралелите с базиликите в Костур (X - XI в.)[36], които макар и изградени в специфичната за югозападната област на страната клетъчна зидария, но близки по план и архитектурно значение с малките засводени базилики от Плиска, свидетелстват за непрекъснатите традиции и приемственост в архитектурната практика на Средновековна България.

Като цяло развитието на храмовата постройка върви успоредно с промяната в обществено-политическата обстановка и изискванията на литургичната практика. Така след 870 г., когато страната окончателно се определя в църковно отношение към Византия, се наблюдава едно отдалечаване от композицията на удължената схема на монументалната базилика и насочване към малката централна кръстокуполна сграда, характерна за средновизантийския период, в която вече се практикува

новият византийски сакраментарий, оформен в своя завършен вид след иконоборческата криза (843 г.). Свидетелство за това са и разкритите над 30 кръстокуполни църкви, които отговарят на променените изисквания и определят облика на новата столица като политически и културен център на страната за дълъг период от време.

БЕЛЕЖКИ

[1] ***Овчаров, Д., Н. Овчаров, Д. Ж. Аладжов***. Големият царски дворец във Велики Преслав Т.Л. С., 1991. 13 - 28.

[2] ***Шкорпил, К.*** България 1000 години. С., 1930, 195 - 197. Табл. XIV; ***Иванова, В.*** Проучване на църквата Гебе Клисе, ГНМ, V, 1926 - 31, 229 - 232.

[3] ***Шкорпил, К.*** Пос. съч. 208 - 211, Табл. XXVIII; ***Бояджиев, Ст***. В: Сб. Изследвания в чест на проф. Т. Тотев, - Преславска книжна школа, Т.5, С., 2001, 76 - 86, Обр. 1 - 5.

[4] ***Станчев, Ст***. Три новоразкрити църкви в Преслав. - ГП, III, 1949, 86 - 91.

[5] ***Тотев, Т.*** Базилика при Сакалова могила в Преслав. Преслав, II, 1976, 38 - 61, обр. 2 - 3.

[6] ***Тотев, Т.*** Велики Преслав. Варна. 1993. 79 - 80, обр. 67.

[7] ***Миятев, К.*** Архитектурата на Средновековна България. С., 1965, р. 79.

[8] ***Бояджиев, Ст.*** По въпроса за приемствеността в архитектурата на Първата българска държава. В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 35 - 38.

[9] Пос. съч. 42 - 45.

[10] Ще бъде разгледан по-надолу в текста.

[11] ***Артамонов, М.*** История хазар. Л., 1962, с. 398; ***Станилов, Ст***. Селища и аули. В.: Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, 101 - 112.

[12] ***Овчаров, Д., Н. Овчаров, Ж. Аладжов***. Пос. съч.

[13] ***Попов, В.*** Дворцовата църква в Преслав. Пропорции, графична реконструкция и експониране. - МПК,1981, 3.

[14] ***Афанасьев, Н.*** 100 футов. В.: Средновековая Русь. М., 1976, 141 - 146; ***Полевой, В.*** Искусство Греции. Средние века. М., 1973, с. 29.

[15] ***Овчаров, Д., Н. Овчаров, Ж. Аладжов***. Пос. съч. 22 - 25, обр. 20.

[16] ***Шкорпил, К.*** Пос. съч., 195-197, табл. XIV, обр. 1; ***Иванова, В***. Пос. съч., 221-232, обр. 128.

[17] Цит. съч.

[18] Цит. съч.

[19] Цит. съч.

[20] ***Шкорпил, К.*** Пос. съч., с. 197, табл. XIV, обр. 2.

[21] ***Тотев, Т.*** Базилика при Сакалова могила, В., 1976, 38 - 57.

[22] Пос. съч., с. 43.

[23] Пос. съч., с. 56.

[24] ***Тотев, Т.*** Велики Преслав. 1993, с. 80, обр. 67.

[25] ***Станчев, С.*** Пос. съч., 86 - 91.

[26] ***Георгиев, П.*** Манастирска църква при с. Равна, Провадийско. - ИНМВ, 1985, т. 21, с. 71 сл., табл. IX, 1 - 2.

[27] ***Овчаров, Д., Н. Овчаров, Ж. Аладжов***. Пос. съч. 19 - 21.
[28] ***I. Dujchev.*** Testimonianza epigrafica della missione de Formoso, veskovo di Porto, in Bulgaria. - Epigrafica. Milano, 1950, vd. 12, p. 49 - 59.
[29] ***Петров, П., В. Гюзелев***. Христоматия по история на България. т.1. Ранно средновековие VII - XII в., С., 1978, с. 170.
[30] ***Смядовски, Т.*** За произхода на преславските ниши. - Археология, 1976, 4, 33 - 47.
[31] Ch. Dix. The Shape of the Liturgy. London, 1968, p. 139, 286.
[32] Руководство къ служению общественной литургии святаго славнаго Апостола Павела, брата Божия и перваго Йерарха Йерусалимскаго. Владимиров. 1939, с. 11-13.
[33] Пос. съч. ... с. 23 - 24.
[34] ***Смядовски, Т.*** Пос. съч. с. 39.
[35] Пос. съч., с. 37.
[36] ***E. Millet***. L'e`cole grecque dans l'architecture buzantine. Paris 1916, p. 24-26, fig. 7, 9, 11.

ПРИЛОЖЕНИЯ

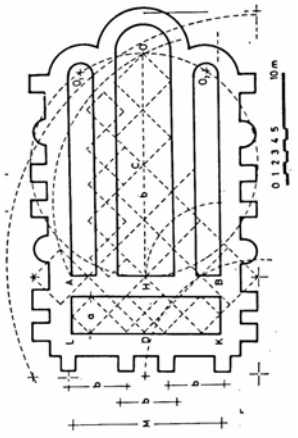

Фиг. 1а. Дворцовата църква. План на основите (по Д. Овчаров, Н. Овчаров, Ж. Аладжов).

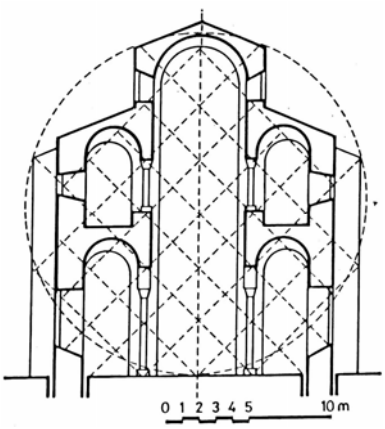

Фиг. 1б. Дворцовата църква. Надлъжен разрез (по В. Попов).

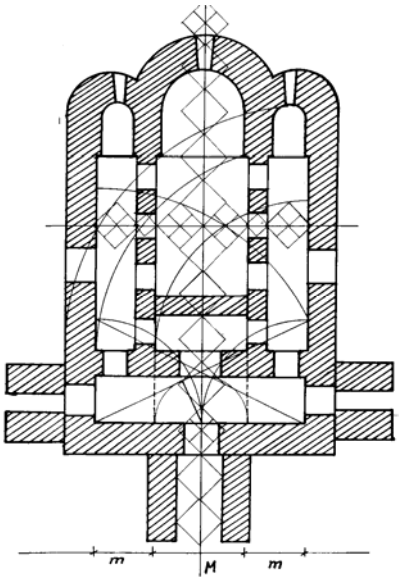

Фиг. 2а. Гебе Клисе. План на основите (реконструкция и метричен анализ на автора).

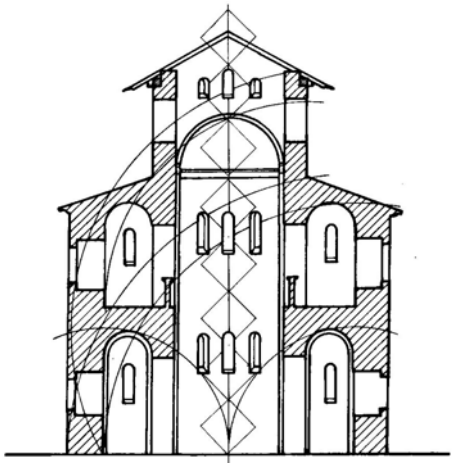

Фиг. 2б. Гебе Клисе. Напречен разрез (по автора).

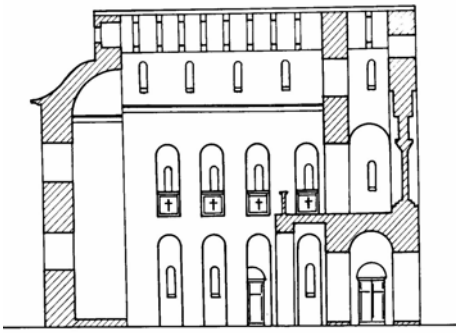

Фиг. 2в. Гебе Клисе. Надлъжен разрез (по автора).

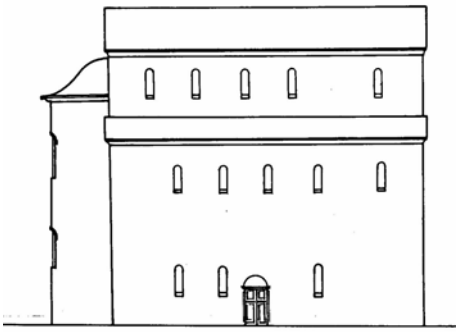

Фиг. 2г. Гебе Клисе. Фасада - север (по автора).

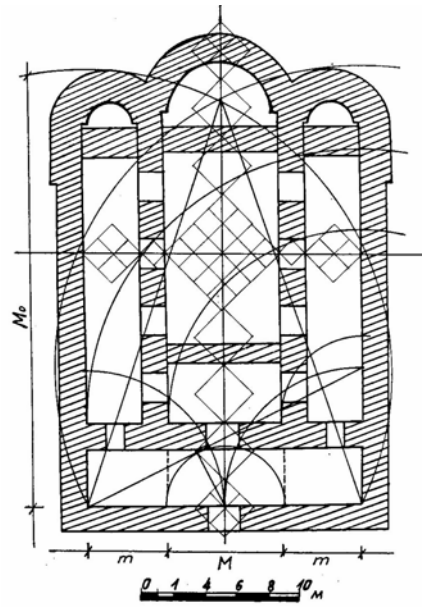

Фиг. 3а. Базиликата при Сакалова могила. План на основите (по Т. Тотев).

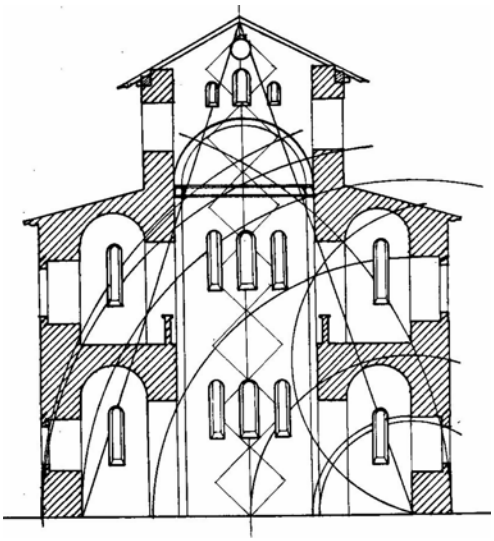

Фиг. 3б. Базиликата при Сакалова могила. Напречен разрез (по автора).

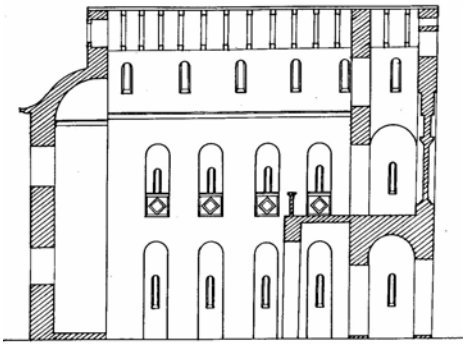

Фиг. 3в. Базиликата при Сакалова могила. Надлъжен разрез (по автора).

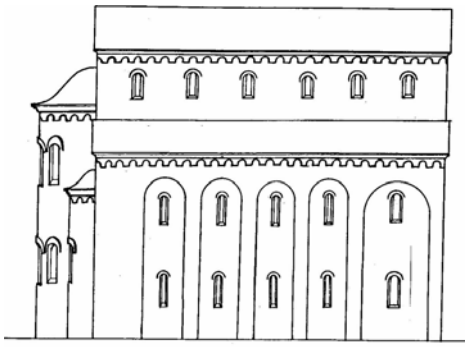

Фиг. 3г. Базиликата при Сакалова могила. Фасада - север (по автора).

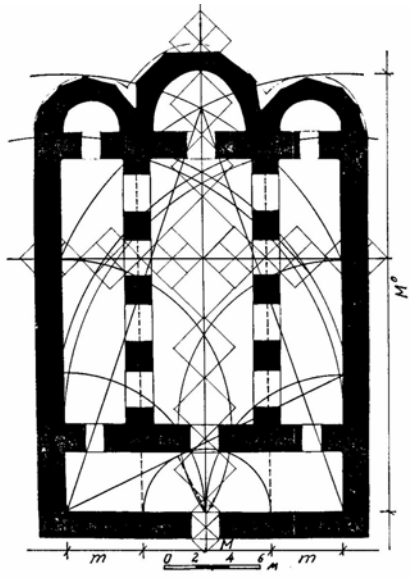

Фиг. 4а. Базиликата при Стамбол йолу. План на основите (по Т. Тотев).

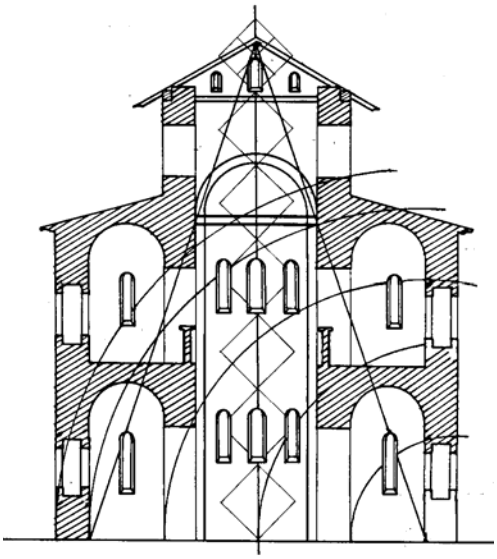

Фиг. 4б. Базиликата при Стамбол йолу. Напречен разрез (по автора).

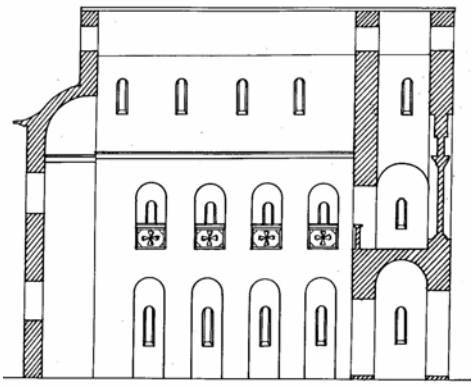

Фиг. 4в. Базиликата при Стамбол йолу. Надлъжен разрез (по автора).

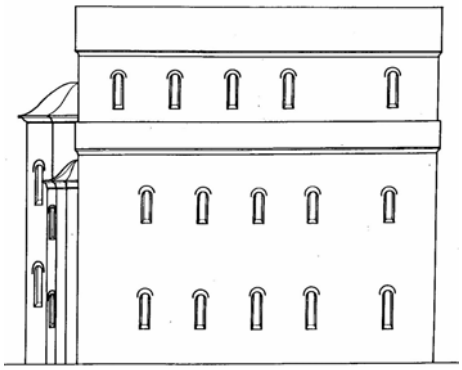

Фиг. 4г. Базиликата при Стамбол йолу. Фасада - север (по автора).

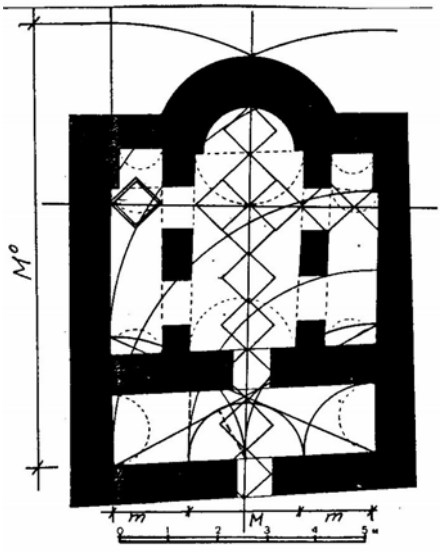

Фиг. 5а. Църква №4 в м. Бял бряг. План на основите (по Ст. Станчев).

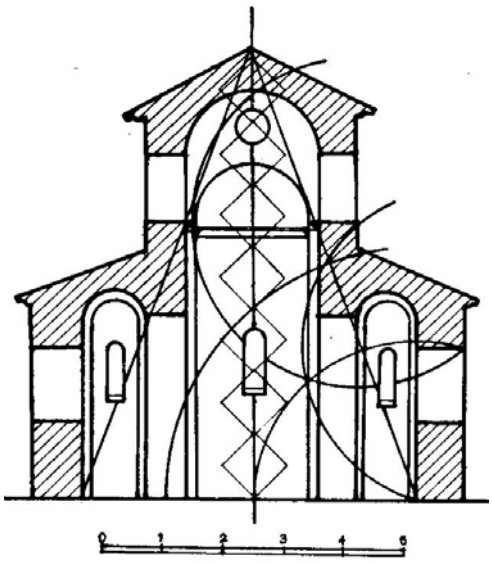

Фиг. 5б. Църква №4 в м. Бял бряг. Напречен разрез (по автора).

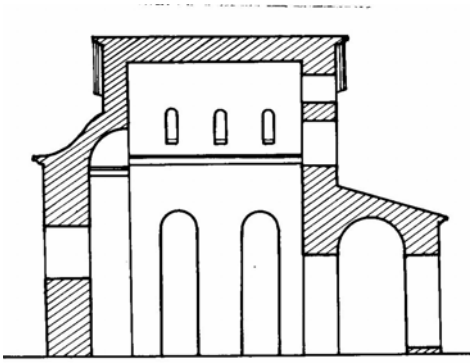

Фиг. 5в. Църква №4 в м. Бял бряг. Надлъжен разрез (по автора).

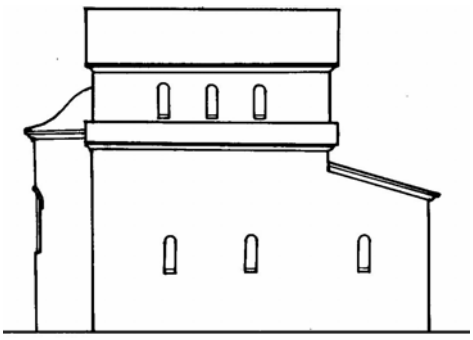

Фиг. 5г. Църква №4 в м. Бял бряг. Фасада - север (по автора).

THE FUNCTION OF THE BASILICAL ARCHITECTURAL DESIGN IN THE SECOND BULGARIAN CAPITAL

Stela Doncheva

Summary

Unlike church building in Pliska where the basic architectural type was the basilica (over 20 churches), similar edifices in Preslav were just a few in number.

This was determined by the secondary place of the pre-capital Preslav. This is also connected with the place of the oldest religions building there.

The subject of the present article is the clarification of the role and the place of these churches among the rest of the architectural monuments, depending on their constructional characteristics, as well as the attempt for three — dimensional reconstruction.

The comparative presenting of their metric dependances shows the great similarity between them, not anly in architectural type, but in their individual special features uch are the galeries above the west park, of the nave, the smooth walles, the impressive portals and the massive stone building.

All of these features are typical not for theHelenistic basilica, but for the big averarching basilicas in the Western Roman architecture. The pervasion of western in fluences in Bulgaria during the Early Christian period has been possibled only in 866-870, when the pope's missionaries come to the country. It has to be supposed that exactly at that time the big basilicas in Preslav has been built. This is confirmed by the Latin inscription, found in the church Gebe Klise, by the constructional characteristics and by the similar principles of dimensioning and bilding.